

СТУДІЇ

До 90-річчя Національної академії наук України

Л.В.Матвєєва*

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (1918–1928 рр.)

У статті відтворено важливий період у створенні Української академії наук. Залучено значну кількість документальних джерел, що відкривають правдиву історію академії наук, один з етапів її формування. Водночас відзначено важливу роль першого складу академіків, їх активну науково-організаційну роботу та тривалу боротьбу за збереження УАН.

Створення Української академії наук було заповітною мрією української інтелігенції ще з кінця XIX ст. Ця мета сприймалася не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної культури, посідання гідного місця в ряду цивілізованих європейських народів.

Численні документи з архівних фондів щодо правдивої історії академії дали підставу гадати, що становлення Української академії наук як державної наукової установи слід розглядати як досить тривалий процес формування, що проходив протягом 1917–1928 рр. і характеризувався рядом етапів.

Події 1917 р. стали потужним імпульсом пробудження громадської ініціативи у пошуку нових ефективних форм організації науки у країні. Глибока демократична традиція, віддавна притаманна вітчизняним ученим, запалила іскру надії на те, що відкриваються можливості для докорінної зміни у сфері організації науки. Із цією метою деякі представники наукової інтелігенції включилися до роботи органів влади. На початку серпня 1917 р. до нового складу Тимчасового уряду як міністр освіти увійшов академік С.Ф.Ольденбург¹, який запропонував В.І.Вернадському стати товаришем міністра і завідувати відділом вищої школи, а також «державною організацією дослідження наукових проблем». Вельми показовий запис В.І.Вернадського з цього приводу: «Питання правильної організації наукової й навчальної роботи мене завжди глибоко цікавили, внаслідок чого морально я не міг відмовитися від пропозиції С.Ф.Ольденбурга, хоча відчував усю нестабільність стану справ, я прийняв його пропозицію»². Стверджуючи величезне значення науки для розвитку людства, Володимир Іванович підкреслював: «Організація наукової праці і вищої школи скрізь і всюди з кожним роком стає дедалі могутнішим фактором у загальнолюдській культурі, дедалі більше проникає у сучасне суспільство, пронизує його громадське й державне життя»³.

Саме тоді С.Ф.Ольденбург і В.І.Вернадський запропонували обійняти посаду товариша міністра народної освіти у Тимчасовому уряді М.П.Василенку, що приїхав до Петербурга на нараду як попечитель Київського навчального округу. Микола Прокопович погодився. Доречно зазначити, що призначення М.П.Василенка попечителем не залишилося поза увагою представників політичних сил. Відгукнулася газета «Киевлянин», яка підкреслювала зі своїх позицій, що попечителем уперше став українець, «справжній учений-громадянин», на якого тепер Україна покладає великі надії у справі заведення національної школи»⁴.

19 серпня 1917 р. А.Ю.Кримський і С.Ф.Ольденбург підписали наказ про призначення М.П.Василенка товаришем міністра по відділу вищої середньої школи. До кола найближчих його обов'язків входили підготовка звіту до уста-

* Матвєєва Леся Василівна – д-р іст. наук, професор, директор Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України.

новчих зборів, реформа закладів освіти, ліквідація навчальних округів, організація перепідпорядкування вищих шкіл земствам, надання їм широкої автономії тощо. Саме в цей час учений чітко сформулював для себе принципове положення про моральний обов'язок інтелігента постійно працювати заради загального добра. «Відмовлятися зараз не можна ні від якої громадської праці. Війна на кордонах певно наближається до кінця. Слід боротися з руїною і прагнути до перевлаштування життя всередині країни». Тому М.П.Василенко «втягнувся у міністерську лямку», разом з іншими керівниками освітньої політики мріяв про піднесення культури і науки, особливо не дотримуючись формального розподілу обов'язків. В.І.Вернадський згадував: «Ставилося питання про Грузинську академію наук та про академію наук в Україні і в Сибіру. У той час я познайомився з іншим товаришем міністра, професором М.П.Василенком, істориком України, що був представником України в питаннях, пов'язаних із вищою школою. У нього першого з'явилася думка про заснування Української академії наук. У нас із ним відразу ж створився дорогий нам обом дружній зв'язок»⁵.

Тимчасовий уряд не підтримав розроблену вченими широку програму заходів, спрямованих на розвиток науки у країні. Надії їхні не виправдалися.

М.П.Василенко повернувся до Києва у листопаді 1917 р., коли Центральна Рада уже проголосила утворення Української Народної Республіки. Але подальші події щодо утворення Української академії наук належать до періоду діяльності гетьманського урядового кабінету П.Скоропадського між серединою травня і кінцем жовтня 1918 р. Вони тісно пов'язані з ініціативною діяльністю Миколи Прокоповича Василенка, який займав посаду міністра народної освіти Української Держави.

Перебираючи на себе ці обов'язки, він добре розумів ту міру серйозної відповідальності, яка лягала на нього в період нестабільності влади, що її усвідомлювала тоді більшість активних політичних діячів. Та занепад культури і моралі, до якого щоразу призводили зміни режимів, спонукав його сказати, що «треба поставити межі революції, яко руїні»⁶. Завдяки самозреченню, наполегливій праці й використанню усіх офіційних і приватних можливостей задля розвитку науки і культури в Україні М.П.Василенкові вдалося успішно звершити те, що здавалося нездійсненним багатьом його попередникам.

Однією з найперших практичних дій по Міністерству народної освіти було запрошення до Києва найкращих представників української та російської інтелігенції для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук. М.П.Василенко телеграфував В.І.Вернадському, який дав згоду і наприкінці травня повернувся з Полтави.

Зусиллями В.І.Вернадського і М.П.Василенка комісія була зібрана досить представницька. Ученим секретарем її було призначено історика України, спеціаліста з проблем генеалогії, організатора Архівного управління В.Л.Модзалевського. Ядром комісії стали професори з університету і політехнічного інституту у Києві: фізик Й.Й.Косоногов, фізико-хімік В.О.Кістяківський, біолог і селекціонер М.Ф.Кащенко, механік С.П.Тимошенко, філолог Є.К.Тимченко, мистецтвознавець Г.Г.Павлуцький, геолог П.А.Тутковський, економіст М.І.Туган-Барановський, відомий історик Д.І.Багалій (із Харкова). Із Москви запросили визначного ученого-орієнталіста, дослідника історії і граматики української мови А.Ю.Кримського.

В.І.Вернадський став головою Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві.

Засідання комісії розпочалися 9 липня у кабінеті М.П.Василенка (у приміщенні міністерства на Бібіковському бульварі, 12). Питання про створення Української академії наук уперше порушилося на рівні державної ініціативи. У своєму виступі Микола Прокопович зобов'язався здобути державну ма-

теріальну підтримку наукового закладу, водночас пояснивши позицію засновників академії наук щодо державної наукової праці, а також щодо особливих рис створюваної інституції: «Академія повинна згуртувати коло себе наукові сили, які в першу чергу мусять поповнити хиби щодо студіювання України. Ненормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена. Історію України, історію українського мистецтва, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію почасти тільки почали студіювати, почасти мають вони такі вади, що потрібні виняткові потуги, аби заповнити існуючі перепустки. Час іде і потрібно поспішати налагодити наукове життя в Україні.

Утворення Української академії наук має і велике національне значення»⁷.

Однодумцем М.П.Василенка був і В.І.Вернадський, згодом перший президент Української академії наук. У програмній промові вчений сформулював свою концепцію академії: «Українська академія наук... повинна складатися із груп учених, які оплачуються державою і займаються наукою і дослідницькою роботою як справою свого життя». Володимир Іванович підкреслював, що академія наук «повинна сприяти зросту української національної самосвідомості і української культури шляхом широкого й глибокого, проникливого наукового вивчення минулого й сьогодення, українського народу і його сусідів, природи зайнятого їм краю, у всіх його нескінченних проявах»⁸.

Концепція створення УАН, сформульована її творцями, передбачала повну незалежність академії від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя. Академія «вільно й незалежно веде всі свої справи, – зазначав В.І.Вернадський. – Задля того повинна академія не тільки користуватися повною автономією, але й бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися»⁹. Будь-яка залежність від політичних режимів відкидалася: «Академія наук... повинна вести без перерви свою аполітичну культурно-освітню роботу, необхідну народові»¹⁰, – писав В.І.Вернадський.

Робота Української академії наук, за першим її статутом, підготовленим згаданою Комісією (1918 р.), орієнтувалася на загальнолюдські надпартійні цінності. У першому розділі статуту – «Загальні тези» – привертало до себе увагу саме положення про фактичну автономію академії від влади.

Найважливішою умовою розвитку науки фундатори Української академії наук визнали участь держави в організації науково-дослідної роботи: не керівництво і не управління, як це трактувалося й трактується вітчизняним наукознавством, а створення сприятливих умов для наукової діяльності. Як державна установа УАН мала підпорядковуватися не урядові, а законодавчій владі, бо лише за цієї умови академія наук могла виступати як незалежний експерт, консультант, радник. Право репрезентувати академію мали виключно її члени, що займали наукові посади. Член академії не міг вважатися повноправним академіком, якщо він обіймав посаду на державній службі.

Відповідно до прийнятої концепції, комісією з вироблення законопроекту було затверджено структуру академії. Передбачалося створення трьох відділів: історично-філологічного, фізико-математичного і соціальних наук. У ході тривалої дискусії комісія дійшла згоди, що первісний склад академіків має рекомендувати саме комісія, а затверджувати – верховна влада за поданням Міністерства народної освіти та культури.

У жовтні 1918 р. було затверджено законопроект про Українську академію наук із визначенням великого фінансування на перший рік її діяльності. Згідно з §12 Закону про УАН, на її рахунок переводилося 1 603 466 крб.¹¹, що, безумовно, заклало міцний фундамент для наукової праці. При затвердженні закону М.П.Василенко підкреслював, що виділення таких державних коштів ство-

рює «зразу ж один із найсильніших засобів допомоги науковій праці, які були вироблені історією людства. Усвідомлення значення цих коштів з'ясувалося тільки в останні десятиріччя, після того, як Карнегі дав такого роду кошти в розпорядження американських вчених...

Міністерство подає свій проект на розгляд Ради Міністрів у цілковитій свідомості того величезного значення, яке нова установа у древньому Києві буде мати як для України, так і для всього людства. Справа, початок якої закладається цим законопроектом, є справа не минуца, але пов'язана з майбутнім довгих поколінь»¹².

14 листопада 1918 р. було прийнято «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві». До речі, сам закон датує її створення 1 листопада 1918 р. Та нині цілком слушно прийнято вважати, що Українська академія наук народилася 27 листопада 1918 р., коли відбулося її перше Установче зібрання. Того дня зібралося 8 з 12 дійсних її членів, рекомендованих комісією¹³. Офіційно перші академіки були затверджені гетьманом П.Скоропадським згідно з поданням міністра освіти та культури.

До першого складу академії були рекомендовані: **По I історично-філологічному відділу:**

1. Заслужений професор Харківського університету Дмитро Іванович Багалій.

2. Ординарний професор Київського Українського державного університету Агатангел Юхимович Кримський.

3. Заслужений професор Київської духовної академії Микола Іванович Петров.

4. Професор Чернівецького університету доктор Степан Смаль-Стоцький.

По II відділу фізико-математичних наук:

1. Ординарний академік Російської академії наук Володимир Іванович Вернадський.

2. Професор Київського політехнічного інституту Степан Прокопович Тимошенко.

3. Професор Київського політехнічного інституту Микола Теофанович Каченко.

4. Заслужений ординарний професор Київського університету Св. Володимира Павло Аполлонович Тутковський.

По III відділу соціальних наук:

1. Ординарний професор Київського Українського державного університету Михайло Іванович Туган-Барановський.

2. Професор Катеринославського університету Федір Васильович Тарановський.

3. Ординарний професор Київського політехнічного інституту Володимир Андрійович Косинський.

4. Член-секретар Комісії з розбору давніх актів Орест Іванович Левицький.

Установче зібрання спочатку відкритим (формування складу кандидатур), а далі таємним голосуванням одноголосно обрало президентом УАН В.І.Вернадського, неодмінним секретарем – А.Ю.Кримського.

Протягом грудня 1918 р. – січня 1919 р. УАН провела активну науково-організаційну роботу. У цей період відбулося 10 засідань Спільного зібрання, на яких ухвалено рішення про створення перших академічних наукових установ, конкретизовано наукові напрямки, організовано кафедри для всіх дійсних членів УАН із затвердженням обраних у відділах кандидатів на посади директорів новозаснованих інститутів і комісій¹⁴.

Організаційна робота відбувалася у складній обстановці політичної нестабільності. Драматичні події, пов'язані зі змінами політичних режимів в Україні протягом 1918–1919 рр., не могли не позначитися на долі молодого Української академії наук. Пізніше в короткій історичній довідці про трирічне

існування УАН А.Ю.Кримський писав: «В бурхливих умовах нескінченних перемін проходить ця праця вищої наукової установи України, що, незважаючи ні на які перешкоди, завзялася творити українську культуру, стоячи на сторожі інтересів чистої науки, далеких від політичної, партійної, гурткової злоби дня. Правда, ця злоба дня незрідка сама вривалася в життя академії у формі змін політичного режиму або скрутних матеріальних умов, що примушують працівників науки одвертати свою увагу у бік дрібної буденщини, але високі завдання роботи духу і свідомість її користі для цілого українського народу допомагають цим людям нести на плечах її нелегкий тягар у невинній боротьбі з великими і малими каменями преткновень»¹⁵.

Попри усі негаразди, у вчених вистачило наснаги у винятково складний період проводити ефективну науково-організаційну роботу. Згідно з концепцією УАН, уперше закладалися підвалини українознавства, створювалися відповідні комісії. Відділи готувалися до нових виборів дійсних членів академії. Спільне зібрання вирішувало питання про затвердження кандидатур на адміністративні посади, розглядало програми наукових досліджень, клопотання перед владою, яка час від часу змінювалася, про виділення коштів і т. ін. У 1919 р. було обрано 14 академіків: М.І.Андрусов, М.Ф.Біляшівський, К.Г.Воблий, С.О.Єфремов, О.О.Ейхенвальд, Б.О.Кістяківський, В.О.Кістяківський, В.І.Липський, О.М.Нікольський, Р.М.Орженцький, О.Я.Орлов, В.М.Перетц, М.Ф.Сумцов, К.В.Харлампович¹⁶.

Академія об'єднувала у 1918–1919 рр. два з половиною десятки різних наукових установ, у яких працювало близько тисячі осіб¹⁷. У лютому 1919 р., коли у Києві на певний період утвердилася радянська влада, керівництво УАН звернулося до наркома освіти В.П.Затонського із проханням виділити матеріальні засоби для розгортання наукових досліджень. Нарком обіцяв надати певні кошти і виділив для наукових занять будинок і садибу пансіону графині Левашової (нині в цьому будинку розміщено Президію НАН України).

Зміни влади продовжувалися. Усе частіше виникали складнощі щодо збереження щойно створеної Української академії наук. Одним із найважчих для академії періодів була денікінська окупація Києва (31 серпня – 16 грудня 1919 р.). До кінця серпня 1919 р. денікінські війська захопили майже всю Україну, 30 серпня увійшли в Київ. Чорною смугою лишилися ці дні в історії України. Що ж до УАН, то їй довелося зазнати жорстоких переслідувань, виникла загроза повного її знищення.

У пам'яті надійних свідків – архівів – зберігаються документи, в яких відображена картина панування денікінської влади. У час перебування Добровольчої армії у Києві, за якихось три місяці, не тільки було зведено нанівець всю наукову діяльність Української академії наук, а й заборонено її саму як установу.

Згадуючи ці дні, академік Д.І.Багалій відзначав, що саме тоді наукова праця, яка до того йшла надзвичайно жваво, ледве не зовсім припинилася, і академія мала втратити своє значення вищої центральної наукової установи в Україні¹⁸.

Але, попри всі негаразди, наукове життя не вмерло, а десь глибоко у підпіллі вчені продовжували працювати, одержуючи підтримку української громадськості.

Водночас Спільне зібрання зверталося також у різні інстанції з приводу фінансування академії, але відповідь була однозначна: звертатися до «Особого совещания» в Ростові, що уособлювало орган громадського управління (уряд) при Головнокомандувачу Збройних сил Півдня Росії генерала А.І.Денікіна.

У цей суворий час фундатори академії розгорнули справжню боротьбу за неї. У серпні 1919 р. Спільне зібрання УАН постановило відрядити до Таганрога та Ростова академіків С.П.Тимошенка і Б.О.Кістяківського у справах ака-

демії наук, а в разі потреби – і президента В.І.Вернадського, щоб захистити інтереси наукової установи.

Такий крок справді був вкрай необхідний, бо існування академії вже підтримувалося лише завдяки ентузіазму вчених. Разом із відрядженими академіками поїхав і В.І.Вернадський. Ця поїздка першого президента УАН до Ростова-на-Дону ще недостатньо висвітлена в історичній літературі, і документальні джерела з цього приводу далеко не вичерпані.

Цікава з цього погляду «Записка, подання 17 сентября 1919 г. академиком В.И.Вернадским генералу А.И.Деникину» та «Проект Временного Устава Киевской Академии наук»¹⁹. У «Записці» автор, обґрунтовуючи і обстоюючи збереження Української академії наук, змушений був посилатися на державні інтереси... Росії. Розуміючи неминучість серйозних компромісів, В.І.Вернадський запропонував назвати УАН Київською академією наук. Та при цьому він наголошував, що академія наук у Києві є найбільшим центром національної культури України. Вернадський писав і про те, що академія за короткий час встигла вже розгорнути велику роботу, спрямовану на розвиток науки в цьому регіоні, у справі вивчення національної історії та культури:

«Помимо общих задач, свойственных всякой Академии наук, Киевская Академия наук имеет свои специальные, теснейшим образом связанные с децентрализацией государственной жизни. Во-первых, ее задачей является научное изучение малорусского народа и других народов, населяющих южную Русь, их историю, археологию и т. п., а равно и всестороннее изучение населяемой ими территории»²⁰.

В.І.Вернадський наводить переконливі аргументи на користь збереження академії наук у Києві, зауважуючи з гіркотою, що створити нову наукову установу набагато важче, ніж її знищити. Він підкреслює, що академія передбачає займатися вивченням проблем практичного життя, які вимагають глибокого наукового обґрунтування і не можуть не зацікавити уряд.

Свої міркування, погоджені з іншими академіками, В.І.Вернадський послідовно викладає в записці. Посилаючись на наказ А.І.Денікіна про визнання прав української мови, В.І.Вернадський намагається переконати головнокомандуючого, що, коли академія наук у Києві і не буде збережена, неодмінно виникне новий український культурний і науковий центр, якщо не у вигляді академії, то в будь-якій іншій формі. Зважаючи на складні політичні та економічні умови того часу, Вернадський погоджувався на істотне скорочення кошторису і штатів академії наук. Окремо наголошував учений на необхідності існування публічної бібліотеки в Києві.

Проект тимчасового статуту Київської академії наук в основному збігався зі статутом УАН, прийнятим у 1918 році. Водночас В.І.Вернадський ішов на певний компроміс задля того, щоб зберегти УАН, яка щойно народилася.

Посланці академії пробилися через фронти до ставки головнокомандуючого у Ростові-на-Дону і передали йому Записку і проект статуту. Про наслідки поїздки вони згодом доповіли в академії. 13 вересня Б.О.Кістяківський, який раніше від інших повернувся до Києва, доповідав Спільному зібранню про рішення уряду Денікіна: «Українська академія може існувати й далі, навіть із грошовою державною допомогою, але тимчасово вона мала б бути установою приватною, а не державною».

Невдовзі після повернення до Києва академіки одержали таку відписку з відділу законів при ставці Денікіна: «Для завідування справами і охорони майна колишньої Української академії наук заснувати тимчасовий комітет по керуванню справами у складі голови і двох членів з числа колишніх академіків»²¹.

Замість одного президента було призначено тимчасову трійку – В.І.Вернадський, С.П.Тимошенко, О.І.Левицький, – яка мала до виходу подальших розпоряджень доглядати за майном колишньої академії.

«Особое совещание» прийняло рішення, що доля Української академії наук остаточно буде вирішуватися після обговорення цього питання в університетах. Академік К.І.Воблий згадував: «Принципово було визнано, що існування академії для Півдня Росії і для наукового вивчення України бажане. Була дана обіцянка, що після від'їзду академіка В.І.Вернадського будуть переведені навіть гроші на зарплатню. Це досить яскраво свідчить про відношення денікінської влади до Української академії наук: питання про її існування передавалося вищим радам університетів Півдня Росії»²².

Результатом поїздки до Ростова стала певна консервація становища, яке склалося, а не відновлення роботи академії.

Та вчені прагнули будь-що зберегти Українську академію наук і створити нові наукові центри в Україні. В.І.Вернадський виступав у пресі, закликаючи державу і людство не допустити, щоб згасла культура і наука в її наукових центрах. Плекаючи надії на краще, він після повернення з Ростова публікує статтю «Одна из задач дня» в київській газеті «Объединение». Головним стрижнем статті є прагнення ученого захистити культурні центри і насамперед Українську академію наук. Він звертається до головної програмної політичної установки генерала Денікіна – «єдиної неділимой Росії», дає своє розуміння цього гасла і намагається знайти у «новій демократичній Росії» місце національним культурам, особливо українській. Учений закликає до збереження культурних центрів в Україні, котрі утворилися у складний перехідний період: «Мы имеем ряд таких живых центров в Киеве – Украинская Академия наук, Всенародная (Национальная) Библиотека, при ней находящаяся, Украинский Геологический Комитет, Государный Украинский Университет в Киеве и такой же в Каменец-Подольске... Во всех них идет сейчас интенсивная научная работа... созданы такие культурные ценности, по отношению к которым всякая государственная власть во всякой стране должна принять меры к их сохранению...»²³.

В.І.Вернадський підкреслював, що держава повинна сприяти розвитку цих готових наукових центрів, пов'язаних із відродженням української національної культури. Вони послужать тільки єднанню української й російської культур. «Будущее не в русско-украинской распре, а в русско-украинском единении»²⁴. В.І.Вернадський прагнув урятувати духовні цінності, бо без відродження культури і науки він не бачив майбутнього країни. Саме це й спонукало вченого продовжувати пошуки шляхів збереження Української академії наук. І тому, коли на його ім'я надійшла телеграма від начальника «Управления народного просвещения» у ставці Денікіна – О.О.Малиновського, відомого історика права, який тоді в Ростові був досить впливовою особою, Володимир Іванович одразу зібрав академіків, щоб порадитися.

О.О.Малиновський терміново викликав Вернадського до Ростова. Спільне зібрання одноголосно визнало, що «для користі справи академія наук обов'язково повинна бути державною і що другі члени делегації з Головою – Президентом акад. В.І.Вернадським, якого покликано до Ростова офіційно телеграмою од начальника Управління народної освіти, безсумнівно доведуть цю справу до краю саме в отакому напрямі»²⁵.

Незважаючи на глибоку образу, В.І.Вернадський знову вирушив до ставки у листопаді 1919 р. Прагнення врятувати Українську академію наук, відстояти «наукову і культурну роботу» було настільки сильним, що учений майже без надії на успіх усе-таки подався до Ростова. Водночас туди ж виїхали і професор М.П.Василенко разом із ректором Українського державного університету Ф.П.Сушицьким, які сподівалися добитися скасування рішення ставки про його закриття.

До Ростова добиралися майже цілий тиждень. В.І.Вернадський записував свої враження від подорожі до щоденника. Тож користуючись цим документом, ми маємо змогу відновити багато подробиць цієї поїздки.

До Ростова прибули десь 23 листопада. Володимир Іванович згадував перші хвилини перебування в місті: «Впечатление смутное и тревожное...».

В.І.Вернадський довідався у ставці, що прийнято закон про академію. Із приводу цього він записав: «Проведен закон об Академии, довольно приемлемый, но, по-видимому, можно идти дальше, основываясь на нем. Он стал законом, но никому не известен... С Академией выясняется, что закон (постановление)... нигде не зарегистрировано, в заседании не было секретаря, и никто не вел журнала! Его не могли найти ни в отделе законов, ни в канцелярии Особого совещания. В то же самое время в отделе законов затерялись представления Министерства народного просвещения о временной комиссии Академии и о денежных ассигнованиях».

Учений робить висновок: «Мне кажется, что все попытки мои отстоять сейчас работу Академии кончаются крахом. ...Ужасно тяжело, что приходится все время бороться за научную работу, против которой сейчас выставляется другая ценность, но какая? Во имя чего сейчас уничтожать начатую научную и культурную работу?»²⁶

Побувавши у ставці, В.І.Вернадський переконався, що насправді, як він і передбачав, уряд Денікіна втратив свою силу. У щоденнику він записав:

«Не верится в государственные черты Особого совещания. Серые люди из серых. Они вертятся в искусственной среде офицерства, помещичьей и бюрократической... Ни в массах, ни в обществе опоры им нет»²⁷.

В.І.Вернадський передбачав крах Добровольчої армії, її історичну приреченість, спостерігаючи падіння, повний розпад білогвардійщини. Очевидно, у свідомості вченого відбувалася певна переоцінка цінностей. Гасло «єдина неділима Росія», що спочатку сприймалося як велика надія на відродження нової Росії, вільної, демократичної, потонуло у «брудній піні й каламуті» зруйнованого тривалою війною життя.

На той час Ростов уже обстрілювали війська червоних. Через палаючі фронти, що охопили Україну, не було шляху назад, і Володимир Іванович вирушив до Новоросійська, а звідти пароплавом «Ксенія» добрався до Криму, де тоді перебувала його сім'я. Згодом він захворів на тиф.

Почав одужувати В.І.Вернадський лише навесні 1920 р., та в Українську академію наук вже не повернувся, хоча деякий час по тому ще вважався її президентом.

Упродовж свого життя вчений часто згадував важкі часи боротьби за УАН, радів із того, що академія вистояла і працює. У листах до І.І.Петрункевича він писав: «Не только работа Российской Академии наук, но и работа Украинской в Киеве есть огромное национальное дело, и, несомненно, она останется. Уже то, что она была в эти ужасные годы, есть факт великого значения»²⁸.

Українська академія наук в ті часи вижила і продовжувала діяти за складних політичних і економічних умов тільки завдяки величезним зусиллям учених – її організаторів, підтримуваних вітчизняною інтелігенцією, яка віддавна мріяла про створення національного наукового центру.

Незважаючи на матеріальні нестатки й розруху, академіки намагалися продовжувати роботу, залучаючи до академії широке коло наукової інтелігенції.

Особливе значення надавалося першому історично-філологічному відділу академії, оскільки об'єктом його досліджень стали духовне життя і культура українського народу: 16 кафедр відділу досліджували історико-філологічні та українознавчі дисципліни. Передбачалося вивчати всесвітню історію, історію слов'янську, українську, литовську, історичну географію та етнографію, філософію.

Філологи оволодівали історією українського письменства, загальним мовознавством, арабо-іранською філологією, тюркологією, українською та іншими слов'янськими мовами.

Протягом перших років існування історично-філологічного відділу було створено суттєву джерелознавчу базу для подальшого розвитку українознавства, закладено підвалини для розвитку історичної науки. Подіями історичного значення було створення української орфографії та низки словників під керівництвом А.Ю.Кримського, видання історичних праць М.С.Грушевського, розроблення оригінальних концепцій розвитку української літератури С.О.Єфремовим, обраним академіком у 1920 р.

В УАН С.Єфремов очолив комісію для видання пам'яток новітнього українського письменства, став секретарем історично-філологічного відділу, редактором наукових збірок і словників. У 1922 р. його обирають віце-президентом академії. Плідна наукова праця ученого увінчалася виходом низки монографій: 1922 р. – про М.Коцюбинського, 1924 – про І.Карпенка-Карого, 1925 – про І.Нечуя-Левицького та І.Франка. 1924 р. вийшло четверте видання «Історії українського письменства», готувалися до видання твори Тараса Шевченка. Напередодні реформи УАН (1927–1928 рр.) з'явилася збірка С.Єфремова «Декабристи в Україні», «Шевченко та його доба», дослідження про П.Куліша, М.Максимовича, Панаса Мирного.

Якщо в концепцію Першого відділу було покладено ідею національного відродження, то Другий (фізико-математичний) відділ мав своїм завданням активне сприяння науково-технічному прогресу, наближення науки до запитів життя. Статутом у відділі було створено 30 академічних кафедр, з яких 16 працювало по класу прикладного природознавства.

Створення Третього (соціально-економічного) відділу тісно пов'язано зі славетним ім'ям ученого-економіста М.І.Туган-Барановського. У часи роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук ним була підготовлена «Записка про Відділ соціальних наук», де він характеризує всі головні напрямки відділу: «Предметом дослідження економічної класи, – писав учений, – повинне бути суспільне життя з боку його матеріального змісту у протилежність його формальному бокові, що його виучує право». Щодо соціології, то Михайло Іванович зазначає: «Найзагальнішою наукою цієї класи з'являється соціологія... соціологічна література величезна й без неї неможливо уявити собі сучасної науки про суспільство»²⁹. За структурою відділ був широкою науковою асоціацією і поділявся на економічний і юридичний розряди.

Це була перша спроба організувати студіювання соціально-економічних наук у широкому плані. До відділу входили: Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства; Демографічний інститут; Комісія для виучування фінансових справ; Постійна комісія для виучування звичаєвого права.

Із початком діяльності УАН Михайло Іванович Туган-Барановський очолив кафедру теоретичної економіки, а 5 грудня 1918 р. став директором Інституту для вивчення економічної кон'юнктури. Кафедру порівняльної історії права очолив Ф.В.Тарановський, а з січня 1919 р. керував роботою відділу соціальних наук.

Академія поповнювалася новими членами: 1919 р. на кафедру російської літератури Харківського університету було обрано професора М.Ф.Сумцова – відомого знавця української етнографії; на кафедру української мови й письменства – літературознавця В.М.Перетца; на кафедру археології – М.Ф.Біляшівського.

У липні 1920 р. Українська академія наук запропонувала М.П.Василенку балотуватися у її дійсні члени. У зв'язку з його висуненням на академіка схвальну оцінку творчих здобутків ученого висловили П.М.Богаєвський, Г.В.Демченко, С.А.Єлізаров, Б.О.Кістяківський, М.М.Ясинський та інші. А офіційний відгук щодо праць В.П.Василенка підготував академік Р.М.Орженцький, який стояв на чолі соціально-економічного відділу УАН.

26 липня 1920 р. на Спільному зібранні УАН М.П.Василенка було обрано академіком. Незабаром він стає головою Комісії з вивчення західноруського і українського права при соціально-економічному відділі УАН, а також редактором «Звідомлень» цього ж відділу.

Пізніше, характеризуючи життя академії у 1920 р., Микола Прокопович писав В.І.Вернадському: «Яке враження справила на мене академія? Зізнатися, я вступав до неї з упередженістю. Мені говорили про педантизм, що панував там..., про безгласність академіків. Багато чого виявилось правильним. Усі чекали Вашого наказу, говорили про Вас, очікували, що Ви повернетесь і поведете справи на новий лад. Надія на Ваш швидкий приїзд то виникала, то вгасала... Академія, здавалося, розвалювалася... Все ж у Спільному зібранні порядкували неодмінний секретар і заступник Ваш О.І.Левицький... Академія начебто затаїлася, начебто йде до початку робіт, якщо ніщо не завадить...»³⁰.

Але на початку і особливо у другій половині 20-х років статус Академії, а водночас і її творців поступово змінюється, що зумовлено рішучою «реформаторською» політикою партії.

Зміни в діяльності академії, її реформа почали готуватися в партійних і державних колах на початку 20-х років. Уже 1921 р. Наркомат освіти, керований Г.Ф.Гриньком, заснував комісію у справі перетворення УАН на Всеукраїнську академію наук, прагнучи зробити з неї державну наукову установу. Здавалося б, то можна розглядати як підвищення статусу академії, розширення роботи в усіх великих культурних центрах України. Однак насправді це був перший наступ на автономію академії, перший крок до її підпорядкування державним органам, початок жорсткого контролю за діяльністю вчених. У першій же постанові Ради Народних Комісарів про УАН було фактично скасовано право Спільного зібрання на обрання керівництва та внесення змін до статуту академії. Поставивши на перший план матеріальне постачання академії – передання їй друкарні і фондів на папір, прийняття на академічний пайок усіх дійсних членів разом з їхніми родинами, – Раднарком і гадки не мав, що можна залишити при цьому членам академії право на демократичне вироблення нового статуту. Одним розчерком пера наказувалося: «Наркомосові виробити новий статут УАН... Аж до вироблення нового статуту загальне керування (УАН) покласти на професора А.Ю.Кримського»³¹.

Незабаром (того ж 1921 р.) Наркомат освіти у Харкові заснував комісію зі створення нового статуту академії. Робота комісії завершилася прийняттям положення РНК УСРР «Про Всеукраїнську академію наук», що підпорядковувало її «науковій вертикалі Главпрофосвіти»³².

У березні був вироблений новий статут. Причому комісія, котра конструювала його досить келейно, «за вказівкою» віддала перевагу адміністративному способу керівництва перед демократичним: при повній підтримці Наркомосу керівним органом стала рада академії, що складалася з обмеженої кількості дійсних членів з обов'язковою участю представника влади. Із цього приводу А.Ю.Кримський писав у Харків Д.І.Багалію: «Статут АН виробила комісія трьох: я, Яната та Тараненко, а ствердила комісія п'ятьох (ті ж, Ларик і Тутковський). Незважаючи на весь мій опір, прийнято непрактичний, абсурдний спосіб керування академією. «Спільне зібрання» матиме дуже обмежені права і функції, а його давні права та права господарського правління переходять до Ради академії»³³.

Неодмінний секретар не міг погодитися з узаконеним статутом «абсурдним способом керування академією», коли страшенно обмежувалися права академіків. Із цим не могли змиритися й інші вчені. Вони чинили мовчазний опір, продовжуючи працювати згідно з першим статутом. Академіка М.П.Василенка найбільше вразили в статуті «два неприємних пункти: присутність представ-

ників уряду в Раді академії і затвердження академіків та Президії комісаріатом народної освіти»³⁴.

Оскільки ще у квітні було одержано відмову В.І.Вернадського від обов'язків Президента, постало питання про обрання нової Президії.

18 липня 1921 р. більшістю голосів президентом ВУАН було обрано М.П.Василенка.

Під енергійним керівництвом нового президента навколо академії почали гуртуватися наукові сили Києва, вона почала поповнюватися новими членами. Академіками було обрано М.М.Крилова, Д.К.Заболотного, С.П.Вотчала, О.В.Фоміна.

Але час від часу владні структури проявляли недовір'я до керівництва академії, що прозирало то у вимогах позачергового підтвердження повноважень Президії (перевибори від 17 жовтня 1921 р.), то в докорах за те, що академія, займаючись «чистою наукою», не дає швидких практичних результатів.

В умовах формування тоталітарної системи, диктатури одного класу – пролетаріату – інтелігенція вперше в історії стає об'єктом цілеспрямованої соціальної політики держави, що базувалася на вузьокласовому підході та насильстві.

Посилилися переслідування наукової інтелігенції.

Інтелігенція опинилася у центрі уваги ДПУ. У ЦК КП(б)У створювалися «трійки», які були пов'язані в якийсь спосіб із українською інтелігенцією, інформуючи партійний апарат про її настрої. Підкреслювалася необхідність висувати на державну, господарську і культурну роботу більш активних і близьких до радвлади представників української інтелігенції. Водночас оголошувалася боротьба з різними буржуазними течіями. Лунали заклики до зміцнення керівництва партії на ідеологічному фронті. До лексику партійних діячів увійшли такі словосполучення, як «прихвостень буржуазної ідеології», «злісний ворог марксизму», «ідеологічний ворог» і т. ін. Причому таврувалися різні ідеології – «шовіністична», «куркульська», «націоналістична хуторянська», «буржуазна».

В Україні класовий підхід до «старої» інтелігенції доповнювався ще й боротьбою проти прагнення до національного самовизначення, що кваліфікувалось як «український націоналізм», «шовінізм», «український фашизм» і т. ін.

Абсолютизація класового підходу до всіх процесів життя максимально вихолостила ідеологію і культуру, породила зневажливе ставлення до інтелігенції, звела її до ролі прошарку. Новоявлений марксист М.Яворський (пізніше загинув у заслання) запевняв, що стара інтелігенція – це прошарок, «третій капіталістичний елемент», два перших – непман і куркуль³⁵.

В Україні (як і в інших республіках) класова політика впроваджувалась у життя партійним апаратом, який на початку 20-х років стає єдиним керівним ядром урядової та адміністративної машини. У таємній постанові ЦК КП(б)У з приводу чистки наукової інтелігенції Наркомосу давалася вказівка керуватися класовим принципом й усунути «політично-ворожий елемент». Підкреслювалося, що чистку Наркомос повинен проводити під безпосереднім наглядом партії³⁶.

За цих умов Всеукраїнська академія наук, академічна інтелігенція стають об'єктом жорстокого переслідування з боку партапарату ЦК КП(б)У як «осередок української буржуазної культури і політики»³⁷. У партійних колах на «цілком таємних» засіданнях уже на початку 20-х років досить часто ставилися питання про реформу академії та політичне обличчя її фундаторів – «старих» інтелігентів.

На засіданнях партапарату, де ставилися питання, що стосувалися академії, робився наголос на вкрай «ворожому» ідейному стані академічної інтелігенції.

Першими зазнали переслідувань академіки історико-філологічної групи, яким ще 1922 р. закидали «суто петлюрівську орієнтацію»³⁸, та дослідники соціально-економічних проблем. Саме представникові останнього напрямку ака-

демікові М.П.Василенку судилося першим потрапити в смугу сумновідомих показових процесів над українською науковою інтелігенцією.

М.П.Василенка було заарештовано 24 вересня 1923 р. по звинуваченню в участі у контрреволюційній організації «Київський обласний центр дії» (КОЦД)³⁹. Звинувачення настійливо об'єднувало всіх причетних до цієї справи, інкримінуючи їм діяльність у трьох напрямках. По-перше, участь у контрреволюційній діяльності КОЦД, який прагнув до знищення диктатури комуністичної партії, убачаючи шлях до цього в демократизації Рад, боровся за введення в Росії загального таємного і рівного виборчого права, сприяв «пожвавленню діяльності легальних некомуністичних товариств і організацій»⁴⁰. По-друге, таємне листування з паризьким позапартійним журналом «Новь». І нарешті – шпигунство на користь Польщі та Франції.

Не лишилася поза увагою і «класова ворожість елементів»⁴¹.

За сценарієм політичний процес КОЦД зводився до викриття і покарання підсудних як «класово-ворожої сили». На перший план виступали соціальне походження та партійна приналежність підсудних.

Вирок суду у справі київських професорів приголомшив своєю жорстокістю. Чотирьох звинувачених присудили до страти, велику групу інших (серед них і М.П.Василенка) – до десятирічного ув'язнення. Цей вирок викликав обурення в усьому світі, преса зарясніла відгуками на нього. Мабуть, це і спонукало Москву втрутитися і зупинити виконання рішення суду, бо невдовзі до ЦККП(б)У надійшла шифрована «зовсім секретна» телеграма з ЦК РКП за підписом Й.Сталіна, де зазначалося: «а) запропонувати ЦК КПУ вжити заходів до заміни покарання стосовно чотирьох засуджених до вищої міри – ув'язненням; б) вказати ЦК КПУ на неприпустимість вирішення питання про вищу міру покарання без погодження ЦК РКП»⁴².

Згодом надійшла постанова ЦК ВКП(б) «про невнесення вироків про вищу міру покарання у політичних справах без попередньої санкції ЦК ВКП(б)», котра й була прийнята ЦК КП(б)У до виконання⁴³.

Саме справа київських професорів започаткувала втручання Москви у вирішення долі української інтелігенції.

На той час політбюро ЦК КП(б)У встигло вже виключити М.П.Василенка з числа академіків своєю постановою від 25 квітня 1924 р.: «...вважати, що Василенко самим фактом засудження за шпіднаж з позбавленням прав має бути виключений з числа академіків»⁴⁴. Таку ж постанову прийняла і Укрголовнаука.

Академія поновила Миколу Прокоповича у своєму складі попри окрики Укрголовнауки. Перша судова справа посіяла неспокій серед учених України, велику тривогу за майбутнє академії. Чорна смуга партійної сваволі, в результаті якої трагічно загинуло багато вчених Всеукраїнської академії наук, бере початок саме в 20-х роках. 1924 р. ЦК КП(б)У приймає постанову з указівкою Наркомосу розробити заходи, спрямовані на розширення складу академії наук та оновлення її керівництва. Наркомос не забарився з відповіддю.

На початку 1925 р. у доповідній записці замнаркомосу Я.Ряппо «Про реорганізацію Української академії Наук», що надійшла в ЦК, пропонувалися нові кандидатури до президії академії. Обов'язковим вважалося введення до Президії комуністів. Серед них пропонувалися кандидатури близького родича Троцького філософа С.Ю.Семковського, а також М.І.Яворського і В.О.Юринця. Зазначалося, що УАН була створена за гетьманщини у 1918 р. з київських українських учених і громадських діячів, які не емігрували з Петлюрою, що протягом 1921–1923 рр. академія, за рішенням Наркомосу, знаходилася «на консервації»⁴⁵.

Із цієї доповідної записки, першої з приводу реорганізації УАН, можна бачити, що на той час загроза творцям академії була вже очевидною. Показовою є занепокоєність Я.Ряппо долею А.Ю.Кримського, якого він дуже поважав.

Згідно із запискою, тільки неодмінний секретар академії мав лишатися незамінним, бо призначення комуніста (не академіка) на посаду неодмінного секретаря неможливе і небажане.

Згадуючи минулі заслуги А.Ю.Кримського, Я.Ряппо писав: «Залишити Кримського неперемінним секретарем необхідно, бо ніхто як він п'ять років був охоронцем академії за самих злиднених умов»⁴⁶. Я.Ряппо повідомляв і про те, що вже розроблено новий статут академії. Водночас зазначав, що реалізація нового статуту вимагає проведення організаційних заходів: переобрання Президії академії, виборів нових академіків, насамперед комуністів; введення в число установ академії Інституту марксизму.

За новим статутом, зазначав Я.Ряппо, «старий університетський» поділ академії на три відділи передбачається замінити, за висловом Я.Ряппо, «науково-марксистським», на два відділи: природничо-технічних і соціально-історичних наук.

Настали часи глибоких змін в організації керівництва академії. То вже був початок перебудови «старої» академії на нових засадах цілковитої підвладності ідеології. Роль ідейного наглядча в академії мала виконувати новостворена кафедра марксизму, за допомогою якої, наголошував Я.Ряппо у черговій своїй записці до ЦК КП(б)У, будуть згуртовані наявні марксистські сили, посилено вплив марксизму на молоде покоління. Тим самим, мовляв, полегшиться процес поступового впровадження марксистських сил в академію («знизу») – в її комісії, кабінети, дослідні семінари і т. ін.⁴⁷ За допомогою названої кафедри, стверджував В.Затонський, партійний апарат зможе поступово справитися з тими групами, що гуртуються у Києві навколо академії і становлять ідеологічно небезпечний осередок⁴⁸.

Для академічної інтелігенції настали дні випробувань. Молоді кадри, що вливалися до академії за допомогою партквитка, викликали у старих академіків почуття тривоги за подальшу долю науки. «На диво неприємна риса розвивається у молодого покоління, – писав М.П.Василенко. – За всім стежать, скрізь хочуть бачити кримінал. Так упала нині мораль... За таких умов вільна думка навіть в академії не може розвиватися»⁴⁹.

На початку 1925 р. до академії надійшов проект «Основних положень реорганізації ВУАН». У проекті конкретно не називалися кандидатури до президії ВУАН, бо це питання остаточно вирішувало тільки політбюро ЦК КП(б)У. Наголос робився на революційному характері перебудови академії, яка «продовжує все-таки своє існування, в рамках традиційної чистоти науки, відокремленої від проблеми сучасного економічного, соціального і політичного життя, часто далекої від сучасних завдань, покладених нашою революцією»⁵⁰. Зазначалося, що академія працює за старою структурою (три відділи), а у своєму персональному складі «уявляє собою асоціацію людей зовсім фактично не зв'язаних з широкими течіями революції, які очевидно не по своїй вині не можуть розвинути як слід широкої ініціативи в напрямку всебічного розвитку нової революційної науки з її новими методами й завданнями, спертими на проблемах лєнінізму»⁵¹. Отже, на думку авторів, у Радянській Україні діє не зовсім радянська за своїм характером і напрямом праці установа, ізольована від сучасного життя та ще й із певною закваскою кастовості, інституція старого дореволюційного типу. Пропонувалося провести деякі реорганізаційні зміни у структурі академії, залучити до наукової діяльності молоді революційні сили, Раду ВУАН реорганізувати у напрямі демократизації.

Надзвичайне Спільне зібрання академії (чи не вперше) запевнило владу, що високо триматиме науковий прапор, об'єктивно ведучи наукову працю, і служитиме своїми знаннями й науковими досягненнями потребам революційного часу. Водночас на спільних зібраннях відділів обговорювалися питання змін у

структурі академії. Більшість академіків голосували за те, щоб залишити відділи, які вже існували, без змін.

Але рішення Спільного зібрання ігнорувалися владою. У партійних колах і Наркомосі питання про реорганізацію академії та її персональний склад обговорювалися таємно, окремі ж заходи виявлялися зовсім несподіваними для академіків. Ось хоча б розроблений Наркомосом штатний розклад для академії, де пропонувалося посади академіків – директорів відділів замінити посадами керівничих. Спільне зібрання дійшло висновку, що це є пониження не тільки у кваліфікації, а й у платні.

Ситуація непокоїла творців академії. У листі до В.І.Вернадського (1926) М.П.Василенко писав: «Реформа нам загрожує через декілька місяців. Я кажу «загрожує», бо вважаю реформу передчасною... Академія в своїй організації має забагато вад, які слід виправити. Це виявилось на практиці... але радикальна реформа, повторюю, була б передчасною. Академія тільки-що починає розгортати свою наукову роботу, пристосовуватися до певних форм аніскільки не шкідливих і [не] небезпечних для існуючого ладу, і їй потрібно було б надати можливість продовжувати свою роботу в них далі, не ламаючи... Мені здається, що і керівники Головної науки стоять на такій же точці зору, але вони як політичні діячі повинні прислухатися і до діяння, що існує навколо. І це робить питання про реформу академії вкрай неясним, таким, яке постійно змінюється. Ми ж, академіки, мріємо тільки про одне, щоб реформа не порушила нашої роботи, яка після стількох важких років потроху налагоджується...»⁵²

Трохи згодом, того ж 1926 р., М.П.Василенко у листі до В.І.Вернадського вже з більшим занепокоєнням пише про майбутню реформу: «Фактично академія існує скоріше за звичаєвим правом, ніж за статутом. За яким принципом відбувається реформа, важко сказати. Однією з головних вимог висувається знищення нашого III соціально-економічного відділу і злиття його з I, тобто історико-філологічним. Безсумнівно, тут відіграє роль і назва відділу «соціально-економічний», бо у нас проводиться принцип, що соціально-економічні науки повинні бути виключно в руках марксистів»⁵³.

Однак реформа академії все не вступала у свою вирішальну стадію, бо останнє слово було за партапаратом. Він збирав час від часу «таємні» засідання політбюро ЦК КП(б)У, але питання про реорганізацію академії весь час відкладалося.

Тим часом академічні спільні зібрання працювали, і, незважаючи на те що статут 1921 р. скасував цю назву, замінивши на «Раду», протоколи 1925–1926 рр. свідчать, що творці академії зберегли старе найменування.

У партійних колах не вщухали пристрасті навколо академії, особливо її «ідеологічного стану». Як зазначалося на таємних партійних засіданнях ЦК, політичний та ідейний стан академії з кожним роком погіршувався. У постанові ЦК КП(б)У від 12 лютого 1927 р. про стан народної освіти в Україні підкреслювалося, що в галузі наукової роботи діяльність як науково-дослідних кафедр, так і академії наук ще не досить «зміцнена» з погляду необхідного ідейного керівництва і матеріального забезпечення. Тому головне завдання полягає у забезпеченні науково-дослідної роботи і залученні нових сил, зокрема комуністів, які відповідали б необхідним науковим вимогам. Особливо це стосувалося суспільних наук⁵⁴.

«Стара» інтелігенція, її величезний науковий авторитет і вплив не давали спокою партапарату. Поступово, у процесі підготовки реформи академії на ниві ідеологізації – політизації, був зібраний той ганебний «компрокат», який із часом вилився в численні слідчі справи проти творців Української академії наук.

Новий нарком освіти М.Скрипник вперше відвідав академію у березні 1927 р. А у квітні 1927 р. на його пропозицію було прийнято «особливо таємне» рішення розглядати питання про ВУАН на спеціальному засіданні політбюро

ЦК КП(б)У. Та час минав, а розгляд все відкладався. Лише 31 грудня, напередодні Нового року, відбулося засідання політбюро, на якому йшлося про академічні справи. Головне – стояло питання про зміни в діяльності академії. Це, власне, і було початком реформи.

У прийнятому рішенні визнавався правильним той курс, який взяв Наркомос на підтримання «дійсно великих і найбільш лояльних» наукових сил в академії. Найважливішим, на думку партапарату, було введення до складу Президії нових членів – наукових сил, не зв'язаних із протирадянською політикою в минулому, лояльних до партії і радянської влади. При формуванні Президії пропонувалось утворити нове ядро. Наркомосу наказувалося затверджувати склад академіків, відсіваючи всіх «явно ворожих» елементів, затверджувати правила та інструкції роботи ВУАН, її Президії та всіх установ.

Наркомосу доручалося повідомити ВУАН, що з 1 січня 1928 р. основним «керівним» органом ВУАН буде визнаватися лише передбачена статуту академії (1921 р.) Рада ВУАН у складі затверджених Наркомосом дійсних членів академії та його представників. Спільне зібрання як керівний орган «поточного життя» виключалося зі статуту. Визнавалося бажаним запросити на пост президента Д.Заболотного, який перебував тоді в Ленінграді.

Вибори Президії намічалися на січень 1928 р., а після виборів планувалось провести урочисте засідання академії разом із Президією Укрнауки, за участю представників уряду України і громадських організацій. Як організувати урочистості, мав подумати Наркомос. Ішлося, власне, про вироблення сценарію, де головним мало бути «всенародне схвалення». Уперше воно стосувалося Всеукраїнської академії.

2 січня 1928 р. неодмінний секретар сповістив Спільне зібрання, що воно не вважається законним. Водночас стало відомо, що Наркомос призначає комісію для «обслідування і виявлення» справжнього стану академії.

Здавалося, академія живе своїм життям. У відділах ішло жваве обговорення кандидатур до виборів на дійсних членів, заслуховувалися звіти про наукові розвідки. Та напруга не спадала. Доля вчених тепер вирішувалася за партійними мурами, «зовсім таємно».

Поступово процес суцільної ідеологізації набирає відверто офіційного характеру. Щоб утилити в життя всі вказівки партапарату та привести академію до цілковитої покори, Наркомос включає до складу комісії для обстеження академії голову Укрголовнауки Озерського (головою), а також Л.М.Левицького, Білика (від ЦБ Робітос) та Семко і Левіна (від Київської секції наукових робітників). Комісія складалася з людей, далеких від науки. Але вони добре розуміли свої завдання – у будь-який спосіб усунути з керівних органів академії «старих» інтелігентів та укорінювати там людей із партквитками, лояльних до радянської влади. У київській пресі за вказівками ЦК КП(б)У рекламувалися завдання комісії – у першу чергу підкреслювалася «необхідність усунення чвар в академії наук». А на «цілком таємних» засіданнях ішлося про термінове введення в її керівництво партійців, бо, на думку Озерського, головний напрям роботи академії повинно визначати її таємне відділення на чолі з комуністом. Отже, ВУАН стояла на порозі суцільної політизації.

Ставлення партійних органів до академії йшло в руслі єдиної політики влади щодо інтелігенції, про політичний настрій якої продовжував інформувати на засіданнях політбюро голова ДПУ Балицький. Після чергових його повідомлень «цілком таємні» циркуляри розсилалися по всій Україні. ЦК КП(б)У вимагав посилення пильності і більшовицького керівництва на місцях, проведення політичної, організаційної та агітаційної роботи відносно ворожих контрреволюційних елементів. Визнавалося за необхідне провести в Україні додаткові арешти опозиціонерів⁵⁵.

Майже весь січень 1928 р. в академії наук працювала комісія, або, як тоді називали, «ревізія» від Головнауки. Атмосфера знервованості панувала в стінах академії, поки «ревізори» з Харкова перевіряли стан «наукової» роботи. Потім вони повернулися до Харкова. Учені чекали висновків, але тодішня столиця мовчала. Мовчала, бо висновки комісії й кандидатури до Президії як «зовсім таємні» розглядалися й обговорювалися в стінах ЦК КП(б)У.

Непокоїлися і вболівали за долю ВУАН її фундатори, про що, зокрема, свідчать цікаві глибоким аналізом ситуації, далекоюсяжними висновками листи М.П.Василенка: «Ревізор обіцяв повернутися і своє міркування висловити академії. Але минув місяць, і ніхто нічого не знає. Зрозуміло одне: академію чекають якісь зміни, ухвалені поза нею, у напрямі, напевно, більшого узгодження щодо обмеження її автономії, якою вона досі користувалася. Про характер тих змін ніхто не відає. Певно, врешті-решт справа буде вирішена у Харкові. Академіки, що були обрані у цей період, вважаються незатвердженими, і на них вимагають відомостей і актів обрання. Завдяки такому погляду постановою загального зібрання вважається як така, що не має сили, і тому воно з початку січня не збирається...

Питання про академію набуває політичного відтінку і буде вирішуватися, напевно, у цій площині»⁵⁶.

М.П.Василенко добре відчував ситуацію. Саме в цей час знову гостро постає питання про посилення стеження ДПУ, а водночас і репресій проти інтелігенції⁵⁷.

Нарешті, після ретельної ревізії академії, тривалого таємного обговорення результатів перевірки в ЦК КП(б)У, реформа відбулася. Це сталося в лютому 1928 р. У березні Президію академії було запрошено до Харкова. М.П.Василенко так писав про це професору В.Грабарю: «Становище з академією все ще невизначене. Ми чекали приїзду ревизорів і наркома Скрипника. Раптово одержали телеграму, котра викликала у Харків президію академії... Із телеграми відомо тільки, що на сьогодні (9.III) призначена розширена колегія Наркомосвіти, на якій має бути звіт з приводу ревізії та деяких питань стосовно академії наук, а які питання – невідомо: чи це буде статут, чи щось інше, ніхто не знає. Так у п'ятні й поїхали наші представники. Ми нічого доброго не очікуємо. Сам виклик до Харкова замість приїзду у Київ... є вже симптом, котрий змушує нас непокоїтись»⁵⁸.

Саме 9 березня і відбулося розширене засідання колегії Наркомосвіти, на якому присутні академіки (Кримський, Єфремов, Крилов, Птуха, Бернштейн, Бузескул та ін.) мали право лише дорадчого голосу.

Згодом М.П.Василенко сповіщав В.Грабарю: «Як виявилось потім, думка щодо можливого представництва академії визнавалась ганебною і контрреволюційною, і академіки, що приїхали, розглядалися не як члени установи, а як окремі особи. У Харкові наших академіків, кажуть, зустріли непривітно (...) У засіданнях колегії академіки брали участь тільки з правом дорадчого голосу...»⁵⁹

На засіданні колегії було зазначено, що за 8 років, починаючи з 1920 р., НКО не розглядав і не затверджував кандидатів на дійсних членів академії, а ВУАН та її Президія не подавали їхні списки, хоча це і передбачено статутом ВУАН та Кодексом законів про народну освіту. А далі відбулося затвердження 47 академіків ВУАН, обраних у різні роки, починаючи з 1918 р. Затвердження ряду кандидатур було відкладене до одержання всіх потрібних даних від ВУАН. Це стосувалося закордонних учених (Брока Олафа, І.Я.Горбачевського, А.Мейє, Полівка, Стомера); тих, хто перебував у СРСР (В.Грабаря, Б.О.Кістяківського, В.О.Павлова, Ф.Г.Солнцева, Козлова); тих, хто виїздив за кордон (О.О.Ейхенвальда, В.Косинського, Ф.В.Тарановського, С.П.Тимошенка). Було визнано неможливим затвердити «з політичного й ідеологічного боку та

через недостатню їх кваліфікацію»⁶⁰ таких учених, як К.В.Харлампович і Міщенко. Останнє буквально приголомшило присутніх академіків.

На цій колегії Наркомосвіти «ревізор» Ю.Озерський у присутності представників академії доповів про наслідки «обстеження» ВУАН. Згодом з'явився документ під назвою «Висновки і пропозиції стану та роботи ВУАН». По суті, це був, як його влучно назвав М.П.Василенко, «обвинувальний акт щодо академії»⁶¹. До речі, в архівах збереглося два варіанти цього документа. Один – в академічному архіві – це той, з яким були ознайомлені академіки 9 березня. А другий, більш повний, із висвітленням окремої думки й висновками щодо «політичного обличчя» академії, – «цілком таємний». Із ним пов'язані всі наступні події у стінах ВУАН. Він дожив до наших днів у партійних спецховищах.

У «Висновках» комісії зазначалося, що вона утворена НКО для обстеження академії наук і у зв'язку із «зверненням» ВУАН до НКО.

Щодо загального стану ВУАН відзначалися деякі досягнення – «невпинний зріст» установи, поліпшення матеріального стану, розширення матеріально-технічної бази та видавничої діяльності. Перелічувалися найважливіші акти радянського уряду, спрямовані на допомогу академії. Водночас зазначалося, що Укрнаука не забезпечувала керівною увагою виконання ВУАН свого статуту, єдиного законно-чинного, «неофіційно керівничого», затвердженого РНК УСРР від 14 червня 1921 р. і занесеного до «Кодексу Законів про народну освіту» (1922 р.). Насправді академія керувалася статутом УАН від 1918 р., виданим гетьманським урядом.

Організаційні справи академії були, отже, «кепськими». Саме в них ідеологи знаходили тяжкий кримінал, навіть політичний. Не лишилося поза увагою те, що, починаючи з 1921 р., за винятком трьох-чотирьох протоколів, де вживається назва «Рада», єдиною назвою керівного органу академії було «Спільне зібрання», і нею користувалися аж до 1 січня 1928 р., тим часом, згідно з новим статутом, правомірною була лише назва «Рада». Твердження секретаря академії А.Ю.Кримського про те, що «Рада» є паралельна назва «Спільного зібрання», не приймалося як виправдання. Ототожнення відкидалось як злочинне, бо «Рада передбачає участь представників НКО, а Спільне зібрання старого гетьманського статуту ніяких представників НКО не могло... допустити»⁶². Справді, коли зайшла мова про представництво Наркомосвіти (НКО) у Раді, то слово взяв академік М.В.Птуха, який висловив побажання, щоб представники НКО у ній мали дорадчий голос. За його словами, учені радилися щодо цього питання і дійшли такого висновку. Та цю пропозицію відхилили і засудили.

Так було покінчено з будь-якою автономією. А в протоколі зазначалося: «Констатуючи, таким чином, що у Києві перед обговоренням «Положення про роботу Ради ВУАН» на Колегії НКО відбулася якась невідома НКО потайна приватна нарада академіків, на якій обговорювалося питання про представників НКО у Раді ВУАН і де було винесено загальну думку про те, що представники НКО повинні мати дорадчий голос, Колегія НКО визнає неможливим розглядати цю пропозицію, як загальну пропозицію академіків, і розглядає її, як пропозицію окремих академіків»⁶³.

Невиконання нового статуту вбачалося і в тому, що саму назву академії – «Всеукраїнська» – вже з початку 1923 р. вживали дедалі рідше, поволі повертаючись до «Української»; в академії існувала посада «неодмінного» секретаря, хоча новим статутом передбачався «вчений секретар». «Отже, – підсумовували «ревізори», – всі ті моменти показують, що керуюча верхівка академії ухилялася від того, щоби керуватися статутом академії, встановленим Радвладою, і працювала весь час на підставі гетьманського статуту і тому порушення виходять за межі формальних, переходячи до політичних»⁶⁴.

Вкрай негативно оцінювалася робота Спільного зібрання. Не було вироблено і не подано до затвердження НКО жодного положення та плану про діяльність спільного зібрання, тому його робота вважалася випадковою і такою, що мала «принагідний» характер. Академіки не обговорювали плани роботи, бюджет і штати і не залучалися до обмірковування найважливіших наукових справ життя академії. На думку комісії, лишалися поза увагою академіків і надзвичайної ваги справи життя радянської влади і компартії, що визначають напрям роботи наукових органів, зокрема справи економічного соціалістичного будівництва, індустріалізації краю.

Надмірно дратувало владу й те, що академіки лишалися вірними традиціям громадського, академічного наукового життя, захищаючи діячів науки і культури від переслідувань, що зафіксовано, зокрема, у спільній ухвалі Спільного зібрання УАН 26 березня 1919 р. Можна назвати десятки імен безвинно покараних українських учених – жертв репресій, на захист яких виступали творці академії, люди демократичних переконань, вбачаючи в цьому свій моральний обов'язок. Як тільки ставало відомо про арешти вчених, одразу збиралася Президія. Приймалося рішення клопотатися про них. На думку влади, це був злочин, бо неприпустимо захищати осіб, які «до і під час Радянської влади приймали участь у контрреволюційних зборах та організаціях (С.О.Єфремов, Малиновський, М.П.Василенко, К.В.Харлампович та інші)»⁶⁵. Вважалося, що це мало на меті стягування націоналістичних діячів до академії наук для розгортання контрреволюційної роботи на фронті української культури.

У кінцевому підсумку Спільне зібрання засуджувалося як таке, що не було керівним органом, бо не вирішувало центральні питання політики і завдань радянської влади, не було місцем виявлення ініціативи окремих академіків, часто приймало пропозиції своєї верхівки без належної критичної оцінки її нерадянського характеру.

Водночас засуджувалась і діяльність Президії ВУАН. Особливу увагу було звернено на історію виборів та перевиборів Президії УАН. Згадувалися вибори В.І.Вернадського на першого президента, А.Ю.Кримського – на неодмінного секретаря, затвердження гетьманом П.Скоропадським указу про створення УАН. Комісія повністю проігнорувала політичні обставини того часу, становище, в якому опинилася молода Українська академія в часи денікінщини, і, удаючись до фальсифікації, засудила дії, які насправді були подвигом учених, котрі в умовах політичної нестабільності створили перший національний науковий центр в Україні.

Вважалося, що внаслідок незатвердження Президії з боку НКО вона залишається неперебраною від 1922 р. Згадувалося, що на одному зі Спільних зібрань академік А.Ю.Кримський висунув аргументи на користь того, що йому має бути висловлене довір'я, зокрема він запевняв, що є переконаним комуністом... Що ж, бувало й таке: аби врятувати академію, її автономію, неодмінний секретар вдавався й до таких запевнень. Як згадував М.П.Василенко у своїх листах до В.І.Вернадського: «У тому, що академія врятована – величезна заслуга А.Ю.Кримського. Це я повинен засвідчити відкрито, по совісті. Потрібно було мати багато спритності і східної практичної хитрості..., щоби протягом шести років зберегти її неушкодженою, майже такою ж, якою вона була в час заснування, з її суто науковим, далеким від політики характером. Як близький спостерігач, я можу Вам засвідчити це з повною правдивістю»⁶⁶.

Повне недовір'я до керівництва ВУАН в умовах тотальної ідеологізації й політизації культурного життя, терору та репресій проти інтелігенції і справді змушувало частину старої інтелігенції відмовитися від конфронтації з новою владою й афішувати свою політичну прихильність до неї.

Докори ревізорів стосувалися й того, що за статутом 1921 р. «Президія» повинна іменуватися «Управою», але цього не сталося, а оскільки вона ще й не затверджена в НКО, то фактично існує як самовільна установа. Президія звинувачувалась у тому, що вела неправильну групову лінію в роботі академії, створювала ґрунт для всіляких конфліктів і чвар, відгороджуючись від НКО і тим самим утворюючи з академії самодостатній організм, відірваний від життя і потреб радянської республіки. Управа, виявляється, спрямовувала зв'язки академії не по лінії втягнення українських наукових сил, а продовжувала лінію старого, ще гетьманського ядра академії на союз із реакційними колами.

Головним завданням академії комісія вважала піднесення її на вищий ідейний рівень та перетворення наукової роботи на органічну складову частину соціалістичного будівництва. Недоліком визнавалося те, що «...коло уваги ВУАН при виборі кандидатів... було майже цілковито обмежено круговидом старих, так званих українських діячів, себто вузьким колом визнаних до революції, як знавців в українській справі, – але більш молоді, або навіть і немолоді, але до революції не визнані українським науково-громадським колом, наукові діячі і тим паче молодші діячі, незважаючи на їхню післяреволюційну наукову діяльність, були залишені поза межами виборної уваги ВУАН при намічуванні кандидатів»⁶⁷.

Перед Наркомосом ставилося завдання всебічно перевіряти кандидатури, висунуті до ВУАН, особливо з погляду їхньої «соціально-політичної вартості», бо, як підкреслювалося, чимала частина академічних працівників у той чи інший спосіб пов'язана з антирадянськими урядами і партіями.

Окремі відділи, на думку Комісії, не відповідали своїм завданням. Не приділялося достатньої уваги вивченню фізико-математичних наук, у той час, як «лінія партії і загальна увага уряду» скеровувалися саме на використання цих наук у суспільно-господарчій сфері. Багато нарікань викликала діяльність історико-філологічного відділу: «...Наукове студіювання української літератури часто-густо замінено чисто публіцистичним підходом до літературних справ, причому та публіцистична праця здебільшого не йде в річищу творення української радянської культури, а навпаки виходить з протиставлення себе їй, межуючи іноді навіть із закордонними українськими фашистськими поглядами у справі української культури»⁶⁸.

Що ж до соціально-економічного відділу, яким керував М.П.Василенко, то відзначалася його «недорозвиненість», оскільки в його діяльності майже зовсім «не зачеплено» вивчення економічних та фінансових соціологічних наук, зокрема майже відсутнє вивчення радянського права, а головна увага звернена на вивчення історії старого права.

У цілому у працях академії наук, наголошувала комісія, засвоєння марксистської ідеології майже непомітне, висвітлення явищ, по лінії як природи, так і життя людей, іде з погляду ідеалістично-буржуазного, не діалектично-матеріалістичного, а в галузі соціально-економічних наук іде по лінії теорії буржуазних економістів.

Головні «політичні висновки» зводилися до того, що створена в умовах гетьманського режиму Всеукраїнська академія наук «спочатку свого існування стала і залишилась і досі притулком і осередком консолідації, з одного боку, збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), – а з другого боку – кадетсько-монархічних кіл російських та реакційних кіл бувшої університетської професури».

Президія (керуюча верхівка) академії оцінювалась як «блок російських монархічних та українсько-буржуазних націоналістичних елементів», який протиставив себе лінії Грушевського (теж нерадянській) – тобто лінії «українського демократичного і соціалістичного націоналізму».

«Висновки і пропозиції комісії НКО» 1928 р. стали приводом для прийняття низки нормативних документів, якими менше, ніж за рік академію повністю було підпорядковано партійно-державному апарату.

На 3 травня 1928 р. було призначено перевибори Президії. Напередодні на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У П.Любченко і М.Скрипник одержали доручення підготувати 15 нових кандидатур на академіків, у тому числі кількох комуністів. Підготовка «громадської» думки з цього приводу покладалася на бюро Київського обласного партійного комітету.

Аж ось настав день виборів. Це було перше засідання Ради за участю представників уряду і співробітників академії. Приїхав сам М.Скрипник зі своїм почтом, до якого входили представники НКО: Ю.Озерський, Л.Левицький, Д.Войцехівський, Ю.Мазуренко, О.Камишан та В.Юринець.

На пропозицію академіка В.Бузескула головою зборів обрали В.Вернадського, забалотувавши кандидатуру М.Скрипника, якого висунув П.Тутковський, що відразу позначилося на настрої наркома та його прибічників. За спогадами Н.Полонської, «Академія цими виборами поставила поміж собою і М.Скрипником межу...»⁶⁹, бо наслідки виборів порушили розроблений партапаратом сценарій. Одноголосно пройшов на президента Д.Заболотний, цілком благополучно обрали віце-президентом К.Воблого. Та коли більшістю голосів було обрано на посаду неодмінного секретаря А.Кримського, М.Скрипник різко підвівся і вигукнув: «Досить!» Він заявив, що як нарком припиняє вибори.

Картина наступних подій постає з вивчення «цілком таємних» справ особливого сектора ЦК КП(б)У. Наступного дня після виборів (4 травня) терміново зібралося політбюро, де нарком М.Скрипник доповів із приводу виборів президії ВУАН. Він вніс пропозицію затвердити по лінії Наркомосу Д.К.Заболотного (президентом) і К.Г.Воблого (віце-президентом), а кандидатуру А.Ю.Кримського, обраного неодмінним секретарем, вважати за неможливе затвердити і доручити Наркомосу сформулювати причину його незатвердження⁷⁰. Водночас наказувалося негайно провести підготовчу роботу, спрямовану на обрання «нашої» кандидатури замість А.Ю.Кримського. На посаду неодмінного секретаря тимчасово призначався О.В.Корчак-Чепурківський (ця «тимчасовість» тривала аж до 1939 р.). У зв'язку з обранням нових академіків до Всесоюзної академії наук зазначалося, що висунення кандидатури академіка А.Ю.Кримського на вакансію сходознавчих кафедр у даний момент НКО із політичних міркувань вважає за недоцільне⁷¹.

15 травня на засіданні Наркомосу кандидатури Д.К.Заболотного і К.Г.Воблого були затверджені, а щодо неодмінного секретаря А.Ю.Кримського висловилися просто: «Вважати за неможливе затвердити». Стара Президія за наказом Наркомосу повинна була протягом тижня у присутності представника НКО Л.Левицького здати справи новій.

У своїй автобіографії А.Ю.Кримський згодом написав: «З 1928 р. я перейшов на становище звичайного академіка»⁷².

Невдовзі після так званої реформи та виборів в академії ЦК КП(б)У надіслав до Москви в політбюро ЦК ВКП(б) листа з підписами Л.Кагановича, В.Чубаря і Г.Петровського, в якому було викладено партійну концепцію подальшої долі Всеукраїнської академії наук: «В умовах України питання про академію наук набуває не тільки академічного характеру, а й величезного політичного значення». Саме тому ЦК КП(б)У звернуло «особливу увагу на академію наук, на радянизацію академії і академіків...» Далі в листі зазначалося: «Ми вважаємо, що надзвичайне політичне значення матиме оголошення Української академії наук академією всесоюзного значення, а також асигнування одноразової допомоги від Союзу на розвиток Української академії наук. Ми вважаємо, що цей акт, який у даному випадку збігається з настроєм самих учених, стане великим кроком

уперед у справі подолання наявних серед української інтелігенції й учених тенденцій, орієнтації на західну культуру, а не на союзну»⁷³.

«Цілком таємні» справи особливого сектору ЦК свідчать, що в центрі уваги партапарату цього разу був академік С.Єфремов. Лиховісно пролунали слова секретаря ЦК КП(б)У – прискорити роботу створеної ще у лютому 1928 р. комісії (П.Любченко, М.Скрипник, А.Хвиля), яка повинна була скласти план проведення кампанії проти С.Єфремова. ДПУ одержало вказівку поновити справу С.Єфремова. Почалася підготовка нової судової справи, відомої під назвою СВУ.

Незабаром С.Єфремов одержав ухвалу Президії ВУАН, в якій суворо засуджувалася його стаття, опублікована в «Ділі», як «скерована проти політики радвлади». Водночас С.Єфремова звільнили від «усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН», залишили за ним лише наукову працю. Згодом політбюро ЦК КП(б)У прийняло таємне рішення вважати за необхідне проведення громадської кампанії в широких колах інтелігенції з приводу ухвали постанови академії про С.Єфремова.

До Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського обласних партійних комітетів надійшло «цілком таємне» розпорядження від ЦК КП(б)У, в якому наголошувалося, що ухвала Президії відносно С.Єфремова викликає опір з боку деяких академіків: вони хотіли б переглянути цю постанову на Загальних зборах ВУАН («про це повідомляю вас для орієнтировки, але не для розповсюдження»)⁷⁴. ЦК КП(б)У закликав наукових співробітників та студентів негайно прийняти постанови солідарності на підтримку рішення Президії ВУАН. Та ще й застерігав: «Питання про академіка Єфремова треба ставити на чергових засіданнях різних організацій, аби такі засідання не набули характеру засідань, спеціально скликаних з цього приводу; треба досягти того, щоб усі ці збори й засідання ухвалили резолюцію про приєднання до постанови Президії ВУАН. Резолюції ці треба було вміщувати в місцевій пресі й передавати через РАТАУ».

Тут же було визначено календарний план проведення кампанії та зразок резолюції майбутніх зборів, де обов'язково мало зазначатися, що виступ С.Єфремова є антирадянським і корисним лише для ворогів УСРР: «Збори заявляють, що радянське суспільство всякі спроби виправдання академіка Єфремова може розглядати як солідарність з антирадянським виступом і дасть рішучу відсіч усім, хто це пробує робити»⁷⁵.

Так закінчився досить напружений для академії період 1918–1928 рр., що започаткував зовсім новий етап у житті вчених України. Слід зазначити, що у першому десятиріччі УАН складалася переважно з талановитих, відданих науці вчених, які становили золотий фонд інтелекту народу. Але з часом, в умовах становлення тоталітарної системи, академія з автономної спільноти видатних учених поступово перетворилася на інституцію виконавчої влади. Бюрократизована влада створювала зручні для керування наукові об'єкти, що привело до руйнації наукових традицій, спадкоємності. За цих умов можна говорити про зовсім іншу академію...

¹ Алексеев П.В. Революция и научная интеллигенция. – Москва, 1987. – С.26.

² Страницы автобиографии В.И.Вернадского. – Москва, 1981. – С.287–288.

³ Вернадский В.И. Ежегодник газеты «Речь» за 1913 г. – Санкт-Петербург, 1914. – С.371.

⁴ Киевлянин. – 1917, 24 марта.

⁵ Архив Российской академии наук (РАН). – Ф.518. – Оп.1. – Д.70. – Л.8.

⁶ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.П. – Ужгород, 1930. – С.44.

⁷ Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.3.

⁸ Пояснювальна записка до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.10.

- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Архів РАН. – Ф.518. – Оп.4. – Д.100. – Л.20.
- ¹¹ Пояснювальна записка до законопроекту про заснування УАН у Києві. – 1918. – С.25–26.
- ¹² Там само.
- ¹³ Статут і штати Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.10.
- ¹⁴ Перший піврік існування УАН в Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. – К., 1919. – С.4.
- ¹⁵ Архів НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1.
- ¹⁶ Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994. – С.299.
- ¹⁷ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Косенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1994. – С.299.
- ¹⁸ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45170. – Арк.1.
- ¹⁹ Держархів м. Києва. – Ф.16. – Оп.479. – Спр.216. – С.1–11.
- ²⁰ Там само. – Арк.1.
- ²¹ Там само. – Спр.26915. – Арк.1.
- ²² ІР НБУВ. – Ф.ХХХVIII. – Оп.21. – Арк.6.
- ²³ *Вернадский В.* Довольно крови и страданий // Век XX и мир. – Москва, 1990. – №1. – С.27.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Протоколи перших років діяльності Академії наук України // Вісн. АН УРСР. – 1990. – №2. – С.79.
- ²⁶ Дневник В.И.Вернадского // Архив РАН. – Ф.518. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.9.
- ²⁷ *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* Вернадський В.И. Жизнь и деятельность на Украине. – К., 1984. – С.83.
- ²⁸ Я верю в силу свободной мысли // Новый мир. – 1989. – №12. – С.216.
- ²⁹ Збірник раць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – С.ХХХ.
- ³⁰ Архів РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.236. – Л.5.
- ³¹ Постанова РНК про УАН від 25.01.1921 р. // Культурне будівництво в УРСР (1917–1927). – К., 1979. – С.177.
- ³² Там само. – С.179.
- ³³ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.23292. – Арк.1.
- ³⁴ Там само. – Ф.40. – Спр.1257. – Арк.1.
- ³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2921 – Арк.7.
- ³⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.261 (1923 р., 5.1).
- ³⁷ Там само. – Спр.93. – Арк.62 (1926).
- ³⁸ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1020. – Арк.60.
- ³⁹ Див.: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Другий президент. Історико-біографічний нарис про М.П.Василенка // Вісн. АН УРСР. – №2. – 1990. – С.55–72; *Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В.* Загублені президенти (з історії Академії Наук України). – К., 1991; *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – 267 с.
- ⁴⁰ Центральный государственный архив Российской Федерации. – Ф.5784. – Оп.1. – Д.147. – Л.101.
- ⁴¹ Там же. – Д.150. – Л.2.
- ⁴² ЦДАГОУ. – Особлива папка №1. – Арк.166.
- ⁴³ Там само. – Особлива папка №2. – Арк.163.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.69.
- ⁴⁵ Там само. – Оп.20. – Спр.2008. – Арк.170.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.2264. – Арк.43 (1926 р.).
- ⁴⁸ Там само. – Оп.6. – Спр.88. – Арк.118.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.40. – Спр.1257. – Арк.3.
- ⁵⁰ Архів Президії НАНУ. – Ф.Р-251. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.45.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.418.

- ⁵³ Архив РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.1.
⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.130. – Арк.1.
⁵⁵ Особлива папка рішень політбюро ЦК КП(б)У №5. Окремі постанови. – Арк.50, 53.
⁵⁶ Архив РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.30.
⁵⁷ ЦДАГОУ. – Особлива папка №4. – Арк.176.
⁵⁸ ЦДАМЛІМ України – Ф.542. – Оп.І. – Арк.424–425.
⁵⁹ Там само. – Арк.425–427.
⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6 – Спр.149 – Арк.135.
⁶¹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46 – Арк.425–427.
⁶² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.147 – Арк.177.
⁶³ ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1430. – Арк.3.
⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6 – Спр.147. – Арк.178.
⁶⁵ Там само. – Арк.179.
⁶⁶ Архив РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.8.
⁶⁷ Там же. – Особлива папка №4. – Арк.152.
⁶⁸ ЦДАГОУ. – Особлива папка №4. – Арк.157.
⁶⁹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.428–432.
⁷⁰ ЦДАГОУ. – Особливий сектор ЦК КП(б)У. – Спр.4. – Арк.71.
⁷¹ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.20.
⁷² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.14.
⁷³ Там само. – Оп.6. – Спр.149. – Арк.146.
⁷⁴ Там само. – Оп.20. – Спр.2924. – Арк.5.
⁷⁵ Там само. – Арк.6.

The article recreates an important period in formation of the Ukrainian Academy of Sciences. It uses a great amount of documents that show truthful history of the Academy of Sciences, one of its development stages. At the same time the author draws attention to an important role of the first academic personnel, its active research and organizational work, and long-lasting struggle for protection of the Ukrainian Academy of Sciences.

В.І.Ульяновський*

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ І СПРАВА ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Автор намагається з'ясувати, яку роль відіграв гетьман Павло Скоропадський у справі заснування Української академії наук та причини, що призвели до затмарення ролі глави Української Держави в «академічному процесі». Аналізуються самооцінка Павла Скоропадського, інвективи Миколи Василенка та Володимира Вернадського щодо його ролі в заснуванні УАН, а також офіційна документація та публічні акти 1918 р. Автор статті доходить висновку, що П.Скоропадський має бути залучений до кола «батьків-засновників» УАН.

Головні дійові особи «академічної справи» 1918 р., сучасники та пізніші історики УАН досить одноставно називають «батьками» академії Миколу Василенка та Володимира Вернадського¹. Міністр народної освіти і мистецтв та голова Комісії для вироблення проекту про заснування Української академії наук цілковито «затмарили» у цій справі особу глави Української Держави. Фактично роль гетьмана зведена всіма ледь не до формального акту затвердження законодавчих документів, такого собі «державного статиста».

* Ульяновський Василь Іринархович – д-р іст. наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.